

Boros Bianka

1986-ban születtem a Kisalföldön. 2004-ben iratkoztam be az ELTE filozófia–kulturális antropológia szakára, ahol 2010-ben végeztem. Ezt követően megkezdtem doktori tanulmányaimat az ELTE fenomenológia programján Ullmann Tamás, majd a Bergische Universität Wuppertal doktori iskolájában Tengelyi László témavezetésével. Érdeklődésem középpontjában 2007 óta Nicolai Hartmann filozófiája áll, illetve ezzel összefüggésben a rétegentológia, a marburgi neokantianizmus, az emergentizmus, a test–lélek probléma és a kortárs német szabadságvita területe, valamint Max Scheler, Helmuth Plessner és Arnold Gehlen antropológiája. A hamarosan benyújtásra kerülő, német nyelvű doktori disszertációm a hartmanni szabadságkoncepcióval foglalkozik.

Boros Bianka

Dualizmuson és monizmuson innen és túl – a rétegentológia szabadságfogalma

A szabadság kérdését tekintve döntő fontosságú, milyen megoldást adunk a pszichofizikai kauzalitás problémájára. Nicolai Hartmann rétegentológiája mind a tradicionális dualizmus, mind a tradicionális monizmus ellen szolgáltat érveket, megnyitva ezzel egy lehetséges perspektívát, mely sajátos megoldást nyújt a mentális okozás problémájára. Hartmann a négy létréteg megnevezésekor Descartes két szubsztanciájából indul ki – szigorúan létrétegekként és nem szubsztanciákként értelmezve azokat. Ez a megközelítés és főként a kiindulópont megválasztása néhány interpretátornak (pl. Martin Morgensternnek) alkalmat adott arra, hogy a létrétegek hiposztazálásának veszélyét, az arra való tendenciát vélje felismerni a hartmanni rétegelméletben. Bár a létrétegek definíciója és a lélekről szóló megállapítások értelmében ez nem reális veszély, Morgenstern felvetése rámutat arra, hogy rétegentológia és bármiféle dualizmus elhatárolására szükség van. Írásom első részében ezt szeretném megtenni. Ezek után rátérnék, milyen megoldást kínál a rétegelmélet – s ezen belül a determinációk rétegződésének elmélete – a test-lélek problémára, illetve arra, hogy ez mennyiben rokonítható az emergentizmussal.

Bár a rétegelmélet első hivatalos képviselőinek Descartes, Comte és Boutroux tekinthetőek, Hartmann Arisztotelészig vezeti vissza a réteggondolatot. A modális elemzés számára, melynek rétje a reális világ alapvető determináltsága, szintén Arisztotelész és Diodorosz Kronosz vitája adja az alapot.¹ Hartmann saját ontológia-fogalmának meghatározásakor is Arisztotelészből indul ki. Speciálisan a rétegentológiát tekintve nem a gondolkodását alapvetően meghatározó kanti filozófia tehát a hangsúlyos (bár Hartmann a rétegek közti determinációs viszonyok vizsgálatánál Kant szabadság-antinómiájára támaszkodik, továbbá saját szabadság-konceptióját a szabadságantinómia kanti megoldásának továbbfejlesztéseként értelmezi.) A hartmanni rétegentológia elvet bármiféle indeterminizmust, alap gondolata az, hogy a szabadság csak egy olyan világban létezhet, ahol legalább két determináció-típus rétegződik egymásra.² Hartmann a reális világ teljes determináltságát állítja, ahol az emberi szabadság mint a kategoriális szabadság alesete, mint egy meghatározott *determinációs plusz* értelmeződik.³

1 Hartmann 1957a, ill. Boros 2011.

2 Hartmann 2013, 579. o.

3 Lásd általános kategórián (Hartmann 1964) és speciális kategórián (Hartmann 1950). Vö. Boros 2011.

1. Rétegentológia és dualizmus

Hartmann kiindulópontja – mind a *Neue Wege der Ontologie*⁴ című írásban, mind a *Der Aufbau der realen Welt*⁵ című műben – a descartes-i megkülönböztetés *res cogitans* és *res extensa* között, amiket ő további két részre oszt. Az *extensióból* anorganikus és organikus lesz, a *cogitatióból* lelki és szellemi lét – így áll elő a négy lértéteg, mely azonban nem szubsztanciális értelemben szerepel. A világ egységét (függőség és autonómia viszonyával leírva) semmiképp sem akarja megtörni. Morgenstern mégis a hiposztazálás tendenciáját véli felfedezni a hartmanni ontológiában: „egy félreismerhetetlen, a pszichikai mint immateriális lényegiség hiposztazálására irányuló tendenciát.”⁶ Hartmann azonban egyértelműen hangsúlyozza, hogy a lértétegek nem önálló, különálló rétegekként értendők. Ezen felül a rétegtörvények és viszonyok egyértelművé teszik és biztosítják a világ egységét. A lelki réteg például nem állhat fenn önállóan, az anorganikustól és az organikustól függetlenül.

Az állítás, miszerint a lelki és szellemi lét nem térbeli, azoban nem implicálja sem a pszichofizikai dualizmus, sem az agyi folyamatoktól eloldozott lelki és szellemi réteg elfogadását. Az ellenérvek szerint ez az állítás (a lelki nem térbeli) a réteggondolat ellenében a lelki–szellemi folyamatok mint immateriális entitások hiposztazálásához vezet. Morgenstern diagnózisa, hogy a nem-térbeliség tézise az idealista tradíció egy meg nem haladott eleméből és a materializmustól való félelemből fakad. Bár az alábbi, az *Einführung in die Philosophie*⁷ című műben található megfogalmazás félrevezető lehet: „a cogitatio, ahogy Descartes kifejezte, egy másik szubsztancia, mint az extensio”,⁸ a szöveg korábbi része egyértelművé teszi, hogy a hartmanni elmélet szerint nem szubsztanciákról van szó. „Sokkal inkább olyasmi ez, mint az átépülés [*Überbau*]⁹. A lelki bár a fizikai réteghez kötött, nem állhat fenn nélküle, de mégis alapvetően különbözik tőle.”¹⁰

Hartmann tehát nem vádolható dualizmussal, bár kétségtelen, hogy lelki és organikus között egy más típusú határvonal húzódik, mint organikus és anorganikus között. A legtöbb alacsonyabb kategória a lelki rétegben már nem tér vissza (ahogy a legjellemzőbb sem közülük: a térbeliség) és a viszony nem pusztán átfomláló már (*Überformung*), hanem átépülő (*Überbau*). Hartmann számára egy réteg önállósága abban áll, hogy saját

4 Hartmann 1942, 232. o.

5 Hartmann 1964, 174. o.

6 „[E]ine unverkennbare Tendenz, das Psychische als eine immaterielle Wesenheit zu hypostaisieren.” Morgenstern 1992, 101. o. A dolgozatban szereplő fordítások mindegyike a sajátom.

7 Hartmann 1945.

8 „[D]ie cogitatio ist eben, wie Descartes es ausdrückte, eine andere Substanz als die extensio.” Hartmann 1954, 125. o.

9 Az átépítés (*Überbauung*) az átfomlással (*Überformung*) ellentétben azt jelenti, hogy az alacsonyabb kategóriák nem matériaként, hanem pusztán létfundamentumként szolgálnak.

10 „Vielmehr besteht so etwas, wie ein Überbau. Das seelische ist zwar gebunden an die physische Schicht, es kann nicht ohne sie bestehen, ist aber doch von ihr grundverschieden.” Hartmann 1954, 125. o.

kategoriális struktúrája és törvényszerűségei vannak. Emellett a szellemi rendelkezik egy tartalmi–struktúális önállósággal az alacsonyabb rétegekkel szemben, egyúttal azonban bizonyos értelemben függ is tőlük. A tudat–test viszonyt illetően Hartmann így fogalmaz: „A tudat legfontosabb funkcióinak egész sorát tekintve olyannyira rá van utalva a testre, hogy anélkül egyáltalán el sem gondolható.”¹¹

A koncepció látszólagos ellentmondásai a rétegtörvények és rétegviszonyok tisztázása után eltűnnek. A lelki, bár önmaga nem térbeli, csak a testtel együtt létezik a világban – független is tőle, s egyúttal függő. Bizonyos értelemben tehát mégiscsak térbeli – mégpedig képződményként (*Gebilde*). Rétegek izoláltan nem fordulnak elő a reális világban. A világban létező *dolgok* rétegzettek (az anorganikus természetesen csak egy rétegből áll). De miért írja le Hartmann a rétegviszonyokat, amikor a reális világ felépítéséről beszél?

A kérdés megválaszolásához két dolgot kell elválasztunk egymástól: a világban egymás mellett élő különböző fokozati képződmények egymáshoz való viszonyát, illetve egy többretegű fokozati képződmény belső viszonyait. A kategoriális törvényekben leírt rétegviszonyok érvényesek a komplex képződményekben, amikben a különböző rétegek egymáshoz vannak kötve. A világban egy-, két-, három- vagy négyszeresen rétegzett képződmények fordulnak elő.

Fontos, hogy a fokozatok leírása neutrális, egyik fokozat sem teljesebb vagy magasabb rendű a másiknál. A fokozati birodalom tehát nem teleologikus értelemben értenődő, mint Arisztotelésznél, hanem úgy, hogy különböző komplexitási fokú képződmények fordulnak elő.¹² Az egyetlen dolog, ami elmondható a tökéletességi viszonyokról, hogy a komplexebb képződmények (mint pl. az ember) saját teljességüket nehezebben érik el, mint az egyszerűbb szervezetségi szintű, kevésbé komplex képződmények.

Egymástól eloldozott rétegek tehát nincsenek a reális világban. Csak az analízis választja szét őket, ami a viszonyaikat akarja megvizsgálni és leírni.¹³ Így válnak el és tagozódnak a különböző tudományterületek, az egyes módszerek, kutatási területek – tehát a rétegek –, melyek mindegyike más és más kategóriákkal magyarázható és jellemezhető. Figyelembe véve azt, hogy a létrétegek egyrészt hordozottak, tehát létüket tekintve függőek, másrészt – a magasabb rendű princípiumok megjelenése révén – tartalmilag autonómak,¹⁴ a rétegentológia alaptörvénye a következőképpen foglalható össze: *önállóság a függőségben* (*Selbständigkeit in der Abhängigkeit*). A fokozati képződmények rendje és a rétegek egymásutánja nem tévesztendő össze egymással; két különböző, egymásnak nem megfeleltethető sorozatot alkotnak.

11 „Das Bewusstsein ist in einer ganzen Reihe seiner wichtigsten Funktionen so ganz auf den Leib angewiesen, dass es gar nicht ohne ihn gedacht werden kann.” Hartmann 1912, 159. o.

12 A fokozati képződmények elmélete már Schelling, Hegel és Friedrich Krause koncepciójában is megjelenik, de Leibniz tekinthető a forrásnak. A kifelődést (*Ent-Wicklung*) fokozatok kontinuumaként (*Entfaltungsstufen*) képzelik el, amelyet egy egységes princípium irányít.

13 Hartmann 1964, 437. o.

14 Hartmann 1957b, 165. o.

Fokozatok	Rétegek
Ember	Szellemi
Állat	Lelki
Növény	Organikus
Dolog	Anorganikus

A különbség a tagok egymás közti viszonyában keresendő. A rétegviszony alapvető jellege – az önállóság a függőségben – a fokozati rendnél nem érvényes.¹⁵ A rétegek a létező különböző területei, fajtái, és egyúttal kategóriarétegek. A fokozatok képződmények, egységek, komplexitás szerint rendezve, melyek rendje inhomogén. A bennefoglalási viszony, ami a rétegrendszer esetében fontos és jellemző tulajdonság, a fokozati rendben nem értelmezhető.

Egy homogén fokozati rendben egy magasabb fokozat több réteget foglalna magában. A rétegontológia a rétegek kategóriális heterogenitása és a rétegszerkezet egysége által megfelel egy nem-reduktív, tudományosan orientált ontológia két kritériumának. A megfelelő tudományterületek a fentiek szerint rétegződnek és nem redukálhatók egymásra.

2. A kategóriális törvények és a reális világ felépítése

A szóban forgó létrétegek: anorganikus, organikus, lelki és szellemi – ahol pusztán anorganikus és organikus között van szimpla átformáló viszony, feljebb lépve az átépítési viszony jellemző. Fontos, hogy Hartmann nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a rétegek e rendje mind lefelé, mind felfelé folytatódik, s az általunk ismert rész csak egy töredék.¹⁶ Hangsúlyozza, hogy a kutatás ezen stádiumában a kategóriális törvények bizonyítása nem lehetséges,¹⁷ az csak a kategóriatan egészéből eredhet. A reális világ egy bizonyos vázára – melyhez majd a részletek hozzárendelhetők – azonban szükség van az analízis megkezdéséhez. Ez a tervezet változik majd a kutatások előrehaladtával.

A kategóriális törvények a kategóriák törvényei, melyek a viszonyokat, összefüggéseket és a kategóriarétegek lényegét írják le. A kategóriabirodalom többdimenziós. Magasság szerint rétegződnek a kategóriák és ezáltal elhatárolódik egymástól a négy létréteg, szélességét tekintve pedig az egy-egy réteghez tartozó, azt jellemző kategóriák helyezkednek el. Hartmann a törvények négy csoportját, s ennek megfelelően a kategóriális törvényszerűségek négy alapelvét különbözteti meg: az érvényesség, a koherencia, a rétegződés, illetve a függőség alapelveit.¹⁸ Megjegyzi azonban, hogy

15 Az alaptörvény a kategóriális törvények ismeretében nyeri el majd bővebb kifejtését.

16 Hartmann 1926, 215. o.

17 Hartmann 1964, 375–379. o.

18 Hartmann 1964, 381. o.

ugyanígy más felosztási mód is lehetséges volna.¹⁹ Ő négy csoportba osztja a törvényeket és minden törvénycsoport négy kategoriális törvényt tartalmaz. A rétegek kategóriarétegekként válnak el egymástól, tehát a kategóriák definiálják az egyes rétegeket. Ezt a struktúrát a kategóriák érvényessége is tükrözi. Az említett alapelvek egy komplex törvényben nem jellemezhetők, így a négy-négy törvény ezeket együttesen írja le, különböző oldalról megközelítve. A szabadságproblémát tekintve a rétegződési törvények és a dependenciatörvények közvetlenül relevánsak.²⁰

A *rétegződési törvények* a következőképpen foglalhatók össze:

1. A *visszatérés törvénye* szerint néhány alacsonyabb kategória mint részmomentum visszatér a magasabb rétegekben. Ez a törvény irreverzibilis.
2. Az *eltérés törvénye* szerint az alacsonyabb kategóriák a magasabb rétegekben átformálva jelennek meg.
3. A *novum törvénye* kimondja, hogy minden magasabb réteg egészen új, sajátos elemeket is tartalmaz.
4. A *rétegdistanzia törvénye* utal arra, hogy a létformák rendje nem kontinuum, a létrétegek egyértelműen elválnak egymástól.

A rétegződési törvények értelmében két világnézet, a materializmus és a szellemmetafizika egyértelműen téves. Felfelé, illetve lefelé történő kategoriális határátlépés jellemzi őket. A világot egyetlen réteg kategoriái alapján kívánják magyarázni.

A *dependenciatörvények* a rétegek közti alapvető viszonyt világítják meg, amit Hartmann gyakran a már említett „önállóság a függőségben” formulával ír le.²¹

5. Az *erő törvénye* maga a kategoriális alaptörvény.²² Azt mondja ki, hogy az alacsonyabb kategóriák determinatív erősebbek. A kategoriális függőség az alacsonyabbtól a magasabb felé áll fenn és nem fordítva.
6. Az *indifferencia törvénye*²³ azt állítja, hogy az alacsonyabb kategóriaréteg a magasabbal szemben indifferens, más szóval ez a rétegek önállóságának törvénye.
7. A *matéria törvénye*²⁴ hozzáteszi, hogy az alacsonyabb kategóriák materiaként, alapként szolgálnak a magasabbak számára; ebben az értelemben beszűkítik az átformálás és átépítés játékerét. Az átépítés jellegzetessége az átformálással

19 Hartmann 1964, 380–381. o.

20 Mivel a vonatkozó Hartmann-művek hazánkban kevésbé ismertek, ill. magyar fordításuk nem elérhető, jobbnak láttam a probléma szempontjából releváns kategoriális törvények hosszabb összefoglalását megadni.

21 Hartmann 1964, 497. o.

22 Hartmann 1964, 472. o.

23 Uo.

24 Uo.

szemben, hogy itt az alacsonyabb kategóriák tartalmilag már nem jelennek meg a magasabb rétegben, hanem csupán létfundamentumként szolgálnak a magasabbak számára.

8. A *szabadság törvénye*²⁵ szerint a magasabb kategóriák novumukat tekintve szabadok az alacsonyabbakkal szemben. „A magasabb (réteg) kategoriális szabadsága tehát egy minden réteghatáron visszatérő fenomen; és a személy szabadsága csak a kategoriális szabadság speciális esete.”²⁶

Az egyes törvények közvetlen relevanciája a későbbiek során kerül kifejtésre.

3. Determinációs rétegek és a test–lélek probléma

Hartmann egy helyen utal arra, hogy a kategóriatan azért a rétegeket vizsgálja és nem a képződményeket, mert az utóbbiak, nagyfokú komplexitásuk miatt nem lehetnek a vizsgálat elsődleges tárgyai.²⁷ Ebből azonban semmiképp sem következik, hogy Hartmann például a lelki réteg eloldozottságát, a többitől való függetlenségét állítaná. A lelki csak az organikussal összefüggésben, hozzá kötve fordul elő. Lelkes élőlények (a szellemi kivételével) az egész rétegsorozatot tartalmazzák.²⁸ Hartmann szavaival: „A lelki élet nem pusztán mint tudatos (és tudattalan) belső világ értendő, a maga aktuáisaival és tartalmaival, hanem együtt és egyúttal egységben szemlélve a testi étellel és annak fizikai létfeltételeivel.”²⁹

A pszichofizikai kauzalitás hartmanni értelmezésének megértéséhez elengedhetetlen az átépítő viszony fogalma. Organikus és lelki között azért is más jellegű a határvonal, mint az anorganikus és az organikus között, mert számos kategória nem tér már vissza – köztük például a térbeliség.³⁰ Fizikai és organikus törvényszerűségek a lelki leírásához már kevésnek bizonyulnak. „A lelki létező bár az organikusból emelkedik ki, de csak mint egy »átépítés«, ami az alacsonyabb szint anyagát maga mögött hagyja. Tartalmilag más anyagból van.”³¹ Ezt a viszonyt a novum megnövekedett dominanciája jellemzi, a

25 Uo.

26 „Die kategoriale Freiheit des Höheren (Schicht) ist dann ein an jeder Schichtendistanz wiederkehrendes Phänomen; und die Freiheit der Person ist nur ein Spezialfall der kategorialen Freiheit.” Hartmann 1964, 505. o.

27 Hartmann 1964, 452. o.

28 Hartmann 1964, 451. o.

29 „Das Seelenleben wird nicht als bewußte (und unterbewußte) Innenwelt mit ihren Akten und Inhalten allein verstanden, sondern zusammen und gleichsam ineins geschaut mit dem leiblichen Leben und dessen physischen Lebensbedingungen.” Hartmann 1964, 451. o.

30 Hartmann 1964, 439–440. o.

31 „Das seelische Sein erhebt sich zwar über dem organischen, aber nur wie ein 'Überbau', der das Material der niederen Stufe hinter sich läßt. Seine Inhalte sind aus anderem Stoff geformt.“ Hartmann 1964, 441. o.

szabadság fokozódása azonban a függőség fokozódását is jelenti bizonyos értelemben, hiszen feljebb érve a rétegek rendjében az alsóbb rétegekkel való összeköttetés, a viszonyok is bonyolódnak, sokasodnak.

A hartmanni rétegentológia mind a tradicionális dualizmus, mind a tradicionális monizmus ellen szolgáltat érveket. Ezzel egy olyan perspektívát nyit meg, mely nem feltétlenül, de legalábbis nem a szokványos módon konfrontálódik a mentális okozás problémájával. Mentális okozáson azt értve, hogy mentális állapotaink fizikai eseményeket vagy más mentális állapotokat okoznak. A kérdés tehát, hogy mentális állapotaink kauzálisan hatékonyak-e, illetve hogyan azok.

A kauzális determináció a hartmanni koncepcióban úgy határozódik meg, mint ami minden további nélkül átformálható magasabb szintű determináció által. Létezik fizikai–dinamikus, organikus, pszichikai és szellemi kauzalitás.³² (További speciális formák is lehetségesek.) Fontos előre tisztázni, hogy a pszichofizikai kauzalitás nem más, mint interakció fizikai és pszichikai között, míg a pszichikai kauzalitás a fizikainak pusztá átformálása. A lelki réteg determinációs típusának jellemzésére Hartmann a pszichikai kauzalitás fogalmát nem tartja teljesen megfelelőnek, mivel a determinációs összefüggésbe további momentumok is belejátszanak – a tudattalanból eredő tendenciákról nem is beszélve.³³ A kauzalitás alapsémája: egy aktus előidézi egy másikat, egy képzettartalom involvál egy másikat stb.

Ok és okozat heterogenitása – mely a pszichofizikai kauzalitás fontos részproblémáját alkotja – Hartmann számára nem problematikus: „Ezen kauzális összefüggés számára a rétegdistanciák nem jelentenek korlátot.”³⁴ Az emberben például összefonódik mind a négy létréteg.³⁵ Meglátása szerint a heterogenitás semmiképp sem zárja ki az interakciót és emlékeztet egyik alapelvére, mely szerint: „A felfogás határai nem léthatárok.”³⁶ Ebben az értelemben a pszichofizikai kauzalitás annyiban metafizikai rejtély, amennyiben a kauzalitás, tehát a létrehozás maga rejtélyes benne. Hartmann ugyanis a kauzalitás bizonyításának kérdését tárgyalva arra jut, hogy maga a létrehozás (*Hervorbringen*) egy olyan elem, melynek közelebbi megismerése kívül esik tapasztaltunk határain. Ebből a szempontból a különbség egyedül abban rejlik, hogy a pszichofizikai kauzalitás egy tartalmilag bonyolultabb rejtély.

A mentális okozás problémája Peter Bieri³⁷ összefoglalásában a következő három tézis összegeztethetlenségéből adódik:

32 Hartmann, 1950, 358. o.

33 Amennyiben ezek a tudatba kerülnének, egészen máshogy nézne ki a kategoriális struktúra – már finális determinációról beszélhetnénk. Vö. Hartmann 1964, 287–288. o.

34 „Für diesen Kausalzusammenhang sind die Schichtendistanzen keine Barrikaden.” Hartmann 1950, 364. o.

35 Hartmann 1950, 357. o.

36 „Grenzen des Begreifens sind keine Seinsgrenzen.” Hartmann 1950, 359. o.

37 Bieri 1981, 5. o.

1. A mentális és fizikai fenomenének egymástól radikálisan különböznek. (V)
2. A mentális fenomenének hatása a fizikai világban. (W)
3. A fizikai világ kauzális zártsága. (K)³⁸

Rögtön látható, hogy nem tartható fenn egyszerre mind a három tézis. (V) tipikus ellenfelei a materialisták, míg (W)-vel a neuronális deterministák, (K)-val pedig a dualisták nem értenek egyet.³⁹ A három említett tézis különböző, gyengébb és erősebb formákban létezik, például (V) előfordul kartezianus értelemben, tulajdonságokra vonatkoztatva, illetve a redukálható különbség tézisé változatának formájában is. (W) változatai attól függően alakulnak, hogyan értjük az ok fogalmát. Az arisztotelianus felfogás (*Gründen*) egy nem-egységes koncepciót kínál, míg egy másik elmélet a mentális okokat is hatóokokként (*Wirkursache*) fogja fel. A mentális okozás tézisének elutasítása is számos változatban létezik, ide sorolandó az idealizmus, az okkacionalizmus, a pszichofizikai parallelizmus, illetve a leggyakrabban emlegetett epifenomenalizmus.

A hartmanni rétegelmélet nem konfrontálódik a fenti dilemmával, mert viszonya a 3. tézishhez teljesen más jellegű. Hartmann először is elfogadja a különbözőségi tézist (V), a különbözőség a rétegek különbözőségeként értendő. A mentális okozás tézisével kapcsolatban (W) feltételezi, hogy a hatásösszefüggés fizikai és pszichikai között minden további nélkül működik. Hogyan történik ez pontosan, azt nem tudjuk; a létrehozást magát (*das Hervorbringen selbst*) Hartmann meglátása szerint már az egyszerű fizikai esetekben sem tudjuk megmagyarázni.

A hartmanni elmélet és a (K) tézis annyiban összecseng, hogy mindkettő a reális világ teljes determináltságát állítja, vagyis azt, hogy nincsenek hézagok a determinációs hálón. Másrészt viszont (K) épp azt mondja ki, hogy a fizikai világ „saját determinációját tekintve teljes”,⁴⁰ „tehát nem engedi, hogy egy heterogén tag bárhol is bekapcsolódhasson a kauzális láncba, arról nem is beszélve, hogy nincs rá szüksége.”⁴¹ E tekintetben (K) teljesen ellentmond a hartmanni rétegelméletnek, amely a determinációs monizmust, az okok egyenműségének feltételezését egyértelműen elutasítja. A determinációk rétegződésének értelmében minden réteg sajátos determinációs formával rendelkezik. A kauzális háló gond nélkül képes felvenni más típusú (magasabb rendű) determinánsokat. Ez nem jelent túldetermináltságot, hanem épp ebben áll a determinációk rétegződése. Finális determináció esetén például a magasabb determináns eltéríti a folyamat irányát a neki tetsző cél felé.

38 A rövidítések Brigitte Falkenburgtól származnak. (V) *Verschiedenheitstheese*, azaz különbözőségi tézis, (W) *These der Wirksamkeit*, azaz a hatás tézise, (K) *These der kausalen Geschlossenheit*, azaz a kauzális zártság tézise. Falkenburg 2012, 28–29. o.

39 Falkenburg 2012, 30. o.

40 „[I]n ihrer eigenen Determination komplett”. Jonas 1981, 37. o.

41 „[L]äßt also nirgends die Einschaltung eines heterogenen Gliedes in ihre Kausalkette zu, davon zu schweigen, daß sie ihrer nicht bedarf.” Jonas 1981, 37. o.

A hartmanni rétegkoncepció és a modern, neurológiailag megalapozott koncepciók közti átmenetnek tekinthető Mario Bunge álláspontja, az ún. *emergentista pszichoneurális monizmus*. Bunge episztemológiai redukciót alkalmaz, amelynek értelmében a pszichológia a fizika egyik ága,⁴² kitart azonban egy ontológiai pluralizmus mellett. A következő definíciót olvashatjuk nála:

Ennyiben egy neuronális rendszer, akkor is, ha csak néhány neuronból áll, szükségszerűen olyan tulajdonságokat mutat, amelyek meghaladják az egyes neuronokét, azaz egy ilyen rendszer emergens tulajdonságokkal rendelkezik. Ez okból kifolyólag ontológiailag szemlélve a neuronális rendszerek redukálhatatlan entitások, akkor is, ha episztemológiailag – legalábbis bizonyos fokig – redukálhatóak, azaz sejtek összességéből és rendszeréből megmagyarázhatóak.⁴³

A test–lélek probléma megoldhatóságát illetően Bunge szerint három álláspont lehetséges. A behavioristák, reflexológusok, logikai pozitivisták pseudoproblémának tartják. Olyan filozófusok, mint Hume, Herbert Spencer és Emil du Bois-Raymond igazi, de megoldhatatlan problémának tekintik (*ignoramus et ignorabimus*), míg Bunge igazi és megoldható problémának tartja.

A hartmanni álláspont csak látszólag tartozik a második csoportba, melynek tagjai a problémát megoldhatatlannak vélik, s mint ilyet elutasítják. Hartmann ugyanis a megoldhatatlan, ámde létező, el nem utasítható problémákat metafizikai problémáknak tekinti. A metafizikai problémák kontúrjait felrajzolni és a megismerhetőben elfoglalt pontos helyüket definiálni számára alapvető fontosságú. Megoldhatatlanságuk mellett elutasíthatatlanságuk tehát éppolyan hangsúlyos.

Az emergentista jellegű álláspontok buktatóira kíván rámutatni az ún. *Pepper–Kim-dilemma*,⁴⁴ mely szerint az emergentizmus vagy az epifenomenalizmus tézisének elfogadásához (melynek értelmében a mentális nem lehet okságilag hatékony: Non-W), vagy a fizikai világ kauzális zártági tézisének (K) feladásához kell hogy vezessen. Pepper feltételezi, hogy az utóbbi tézis (a naturalista feltevés) nem adható fel, s mindebből szükségszerűen következik egy epifenomenalista álláspont. Kim ezzel szemben a lefelé ható kauzalitás egy formájának elfogadásából indul ki, elkerülve ezzel az epifenomenalizmus tézisének elfogadását, melyet ő rendkívül ellentmondásosnak talál. A következőkben a vita Hans Jonas

42 Bunge 1984, 13. o.

43 „Indessen wird ein neuronales System, auch wenn es aus nur wenigen Neuronen besteht, zwangsläufig Eigenschaften aufweisen, die den einzelnen Neuronen abgehen, das heißt, ein solches System besitzt emergente Eigenschaften. Aus diesem Grunde sind, ontologisch gesehen, neuronale Systeme irreduzible Entitäten, auch wenn sie epistemologisch – wenigstens bis zu einem gewissen Grad – reduzierbar, d. h. aus Zellzusammensetzung und Zellstruktur erklärbar sind.” Bunge 1984, 69. o.

44 Stephan 2008, 197–199. o.

által rekonstruált⁴⁵ klasszikus verziójára támaszkodom, ezen belül is az epifenomenalista pozícióval kapcsolatos fejtegetéseire, melyek alapvetően hartmanni szellemben íródtak.

Az epifenomenalizmus szerint a tudat nem más, mint neurofiziológiai események sorozata, melyek „az akarat jelmezében parádéznak”.⁴⁶ A kiindulópont az ellentét (W), azaz a mentális okozás tézise és (K), vagyis a kauzális zártági tézis között. Az összeegyeztethetlenségi érv kimondja, hogy a fizikai determináció teljes (K), s így a pszichikai nem hathat a fizikaira (Non-W). Ebből vonja le az epifenomenalizmus-tézis⁴⁷ a következtetést, hogy a pszichikai a fizikai pusztá kísérrőlenségeként nincs abban a helyzetben, hogy belefolyjon a fizikai determinációs összefüggésbe (Non-W), azaz nincs saját ereje a történések meghatározására és így módon egyoldalúan függ a fizikaitól. (K) zavartalan fenntarthatósága érdekében tehát „kauzálisan ártalmatlannak”⁴⁸ nyilvánítják a mentális folyamatokat. Jonas értelmezésében ez a lépés hatalmas tévedésnek bizonyul.

Jonas az epifenomén fogalom immanens kritikája során többek között kifejti, hogy egy fizikailag okozott dolog hatástalanságának feltételezése ellentmondásos. Az epifenomenalizmus a szellem tehetetlenségét kívánja meg, feltételezve, hogy csak így maradhatnak zavartalanok a fizikai folyamatok. A fizikai tehát egy „következmények nélküli lét; egy hatás nélküli valóságos dolog.”⁴⁹ Mindezekből a következő ellentmondásos helyzet adódik: „A tudat fellépése hozzátesz a valósághoz valamit, ami által az más lesz – deskriptíve, de nem dinamikusan.”⁵⁰ Jonas levonja a következtetést: ez a koncepció vét a fizika alaptörvénye ellen, melynek értelmében semmi sem történik következmény nélkül. Mindezekből az az ellentmondásos helyzet következik, hogy bár az epifenomén fogalmát épp (K) kedvéért vezették be, épp az ellenkezőjét érték el vele. Jonas végkövetkeztetése szerint „[a]z érv megsérti az általa feltételezett természetfogalmat.”⁵¹

4. Az emergentizmus

Hartmann rétegontológiája az emergentizmus előfutárának tekinthető, céljuk közös: a redukcionista program véghezvihetőségét illető kétely szülöttei.⁵² Konrad Lo-

⁴⁵ Jonas 1981.

⁴⁶ „[I]m Kostüm des Willens paradiere”. Jonas 1981, 21. o.

⁴⁷ Jonas 1981, 22. o.

⁴⁸ „[K]ausal unschuldig”. Jonas 1981, 39. o.

⁴⁹ „[E]in folgenloses Sein; ein unwirksames Wirkliches.” Jonas 1981, 49. o.

⁵⁰ „Das Auftreten von Bewußtsein fügt dem Gesamt bestand der Wirklichkeit etwas hinzu, womit er anders wird – deskriptiv, aber nicht dynamisch.” Jonas 1981, 49. o.

⁵¹ „Das Argument verletzt den von ihm vorausgesetzten Naturbegriff.” Jonas 1981, 57. o.

⁵² Stephan 2008, 94. o.

renz Hartmann *Der Aufbau der realen Welt* című művét választja az emergenciára vonatkozó fejtegetéseinek kiindulópontjául. A *tükör hátoldala*⁵³ című műve a saját és a hartmanni felfogás hasonlóságaira tett gyakori utalások mellett tartalmaz egy külön Hartmann-fejezetet is. A *fulguráció* fogalma alapvetően megegyezik a hartmanni *kategoriális novum* fogalmával. Lorenz azért a *fulguráció* szót használja, mert ez szerinte jobban kifejezi az emergencia lényegét – emiatt egyébként Achim Stephan az emergentizmusról szóló összefoglaló művében⁵⁴ az emergentizmus kritikusi közé számítja, de Lorenz nem-reduktív elmélete alapvetően emergentista jellegű. Lorenz hangsúlyozza, hogy a „hirtelen felbukkanás” nem egy olyan dolog hirtelen előbukkanása, amely már ott volt. (Lorenz példája egy bálna, mely egy ideig a vízfelszín alatt bujkál.) A *fulguratio* kifejezést a középkori teistáktól veszi, akik egy villanást, a teremtés aktusát nevezték így. Ezt az ontológiai felbukkanást állítja ellentétbe a pusztá episztemológiai értelemben vett felbukkanással, melynek esetén valami hirtelen számunkra is láthatóvá válik.

Jens Greve és Anette Schnabel⁵⁵ a reduktivitáskritérium alapján kétfelé osztja az emergencia-elméleteket: gyenge (redukálható), illetve erős (nem redukálható) emergentizmusra. Ezen belül az erős emergentizmus lehet elvi (ontológiai) vagy nem-elvi (episztemológiai, azaz a tudásunk mindenkori állásától függő). A magasabb szintű tulajdonságra vagy képződményre vonatkozó három releváns kérdés a következő:

- a. Mennyiben új?
- b. Mennyiben megjósolható/előrelátható?
- c. Mennyiben redukálható?

Az emergenciakoncepciókat Mark A. Bedau találóan csak úgy nevezi: „függőség- és autonómia-értelmezések”.⁵⁶ Ez a viszony emlékeztet a Hartmann által a rétegtörvények összegzésekképpen gyakran használt frappáns formulára: *önállóság a függőségben*. Az emergenciaelmélet egy olyan koncepciónak tekinthető, amely szintén a rétegek közötti viszonyt írja le.

Hartmann és Lorenz nézőpontja a következőket tartalmazza: a magasabb szervezett-ségű szintből nem magyarázható meg az alacsonyabb szint, illetve egy részrendszer, és az alacsonyabban integrált szintből nem előrelátható vagy megjósolható a magasabb. Az integráció különböző fokairól van szó. Philip Clayton szerint az emergentizmus „az a filozófiai pozíció [...], amely az evolúcióelmélet filozófiai jelentőségét a legjobban

⁵³ Lorenz 2000.

⁵⁴ Stephan 2008.

⁵⁵ Greve – Schnabel 2011, 11. o.

⁵⁶ „Deutungen von Abhängigkeit und Autonomie”. Bedau 2011, 64. o.

kifejezésre juttatja.”⁵⁷ Fontos, hogy az említett szerzőknél nem teleológiáról, nem egy immanens tulajdonság kifejlődéséről, nem egy „belegöngyölt kigöngyöléséről” (*Ent-Wicklung eines Ein-gewickelten*) van szó, hanem valami teljesen új, újszerű, megjósolhatatlan (Hartmann a novum szót használja rá) bukkan fel, mely redukálhatatlan a korábban fennállókra, azokból levezethetetlen. Mindegy, milyen jól ismerjük az alacsonyabb szintű rendszereket, a magasabb szintűek nem jósolhatóak meg belőlük. A novum maga garantálja ezt a megjósolhatatlansági viszonyt. Lorenz és Hartmann tehát az erős emergentizmust képviseli. Ezzel szemben a gyenge emergentizmus (ahol az emergens tulajdonságok pusztán rendszertulajdonságok) kompatibilis az ontológiai redukcióval.

A hartmanni koncepciót illetően jelen kérdés tekintetében az ún. *réteg- és dependenciatörvények* a meghatározóak. Két rétegtörvény: a *novum törvénye* és a *rétegdistanctancia törvénye* közvetlenül releváns az emergencia fenoménjének és az emergencia alapkoncepciójának leírásában. A *novum törvénye* kimondja, hogy a magasabb szinten valami egészen új, korábban nem létezett keletkezik. Valami, amit az alacsonyabb még semmiképp sem tartalmazott. A novum alkotja a magasabb szintű képződmény sajátosságát és egyúttal strukturális újszerűséget is jelent. Ez a törvény tehát tartalmazza az újszerűséget és a magasabb redukálhatatlanságát. A *dependenciatörvények* a lefelé ható kauzalitásra vonatkozó viszonyokat fejezik ki. Ebben az értelemben az alacsonyabb rétegek bár determinatív erősebbek, a magasabbak rendelkeznek (a novum miatt) az alacsonyabbakkal szemben bizonyos fokú önállósággal és játéktérrel, illetve az saját (magasabb szintű) determinánsukkal, ami a világ determinációs komplexumának egy további részét képezi. Fontos még kiemelni a (bár implicite beleértett) *rétegdistanctancia-törvényt*, mely kimondja, hogy a kategoriális visszatérés és eltérés (*Wiederkehr* és *Abwandlung*) nem kontinuos módon történik, hanem ugrásokban (*Sprünge*), amelyekből egy vertikális tagoltság adódik – ez maga a rétegeződés.

Az első fejezetben feltett kérdés itt új köntösben mutatkozik: vajon a hartmanni koncepció az ún. szupererős emergencia-elméletek közé tartozik-e? Ez utóbbiak emergáló szubsztanciák létezését feltételezik, a szubsztancializálás azonban távol áll Hartmantól. A magasabb réteg ugyanis nem létezhet az alacsonyabb nélkül, bármilyen nagy legyen is a játéktere vele szemben, rá van utalva az alacsonyabbra mint hordozójára, mint létfundamentumára (*Materie*). Nem egyszerűen valami újról és függetlenül fennállóról van szó, hanem egy komplex viszonyról: az *önállóságról a függőségekben*.

Mindezek után felmerül a kérdés, mi biztosítja az egységet a rétegek, illetve a rétegekkel foglalkozó különböző tudományterületek között? A hartmanni elmélet

57 „[D]iejenige philosophische Position [...], die am besten die philosophische Tragweite der Evolutionstheorie zum Ausdruck bringt.” Clayton 2008, 12. o.

képes megőrizni a világ és a tudomány egységét, miközben mindenféle monizmust visszautasít. Ide tartoznak *a visszatérés, az eltérés és a matéria törvényei*. Önmagában már maga *a visszatérés törvénye* biztosítja a világ egységét. A pluralizmus a rétegekre, illetve a különböző tudományterületekre vonatkozóan áll fenn, miközben a világ és a tudományok egysége komplex struktúráként értendő és biztosított. Ezt a fontos szempontot Hartmann sosem téveszti szem elől.

Befejezésül

Hartmann azt állítja: „A szellem léte evilági lét.”⁵⁸ Nem létezik szellem az őt hordozó anyag, matéria nélkül. Emellett a szellem tartalmi–strukturális önállósággal is rendelkezik az alacsonyabb rétegekkel szemben. Ebben az értelemben az ember az a lény, amely mind a négy létréteget egyesíti magában, következésképpen sokoldalúan meghatározott (determinált) és feltételezett, de magában hordoz egy *kategorialis novumot*, ami az alacsonyabb rétegek kategóriáival nem ragadható meg. A kategorialis novum fogalmával Hartmann az emergentista ontológiai tradícióhoz csatlakozik. A kategorialis novum fennállása az ismeretelmélet problémamaradékaihoz (*Restproblem*) tartozik, amelyek minden racionális magyarázati kísérletnek ellenszegülnek.

A reális világ felépítésének hartmanni koncepciója az erős, nem-reduktív ontológiai emergentizmus egy formájának tekinthető, mely jó alternatívát kínál a szubsztancia-dualizmus helyett. A rétegek itt nem különálló rétegek, hanem egymásra épülnek. Egy bizonyos autonómia–dependencia-viszony jellemzi őket, melynek következtében a világ nem esik szét rétegekre, hanem rendelkezik egy sajátos struktúrával. A különböző rétegeket különböző kategóriák jellemzik, ahol a magasabb rendűek mindig komplexebbek lesznek. A rétegek közti összeköttetés, illetve differencia egyaránt fontos a hartmanni koncepcióban.

58 „Das Sein des Geistes ist ein Sein aus dieser Welt.” Hartmann 1962, 98. o.

Bibliográfia

- Bedau, Mark A. 2011. „Schwache Emergenz und kontextsensitive Reduktion.” In Greve – Schnabel (szerk.), *Emergenz. Zur Analyse und Erklärung komplexer Strukturen*. Suhrkamp Verlag, Berlin. 59–83. o.
- Bellow, Hedwig 1966. *Das Problem der Freiheit in Nicolai Hartmanns Ethik*. Gouder u. Hansen, Köln.
- Bieri, Peter (Hrsg) 1981. *Analytische Philosophie des Geistes*. Königstein/Ts., Hain.
- Boros, Bianka 2011. „Szükségyszerűség, véletlen, determinációk plusz. A kauzalitás-antinómia hartmanni megoldása.” *Elpis* (8), 4–23. o.
- Bunge, Mario 1984. *Das Leib-Seele-Problem. Ein psychobiologischer Versuch*. Ford. Herbert Spengler. J. C. B. Mohr, Tübingen.
- Bunge, Mario 1987. *Kausalität, Geschichte und Probleme*. Ford. Herbert Spengler, J. C. B. Mohr, Tübingen.
- Clayton, Philip 2008. *Emergenz und Bewusstsein. Evolutionärer Prozess und die Grenzen des Naturalismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Falkenburg, Brigitte 2012. *Mythos Determinismus. Wieviel erklärt uns die Hirnforschung?* Springer Verlag, Berlin–Heidelberg.
- Greve, Jens – Schnabel, Anette 2011. „Einleitung.” In Greve – Schnabel (szerk.), *Emergenz. Zur Analyse und Erklärung komplexer Strukturen*. Suhrkamp Verlag, Berlin. 7–36. o.
- Hartmann, Nicolai 1912. *Philosophische Grundlagen der Biologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Hartmann, Nicolai 1926. „Kategoriale Gesetze.” *Philosophischer Anzeiger. Zeitschrift für die Zusammenarbeit von Philosophie und Einzelwissenschaften*. I (2). 201–266. o.
- Hartmann, Nicolai 1942. „Neue Wege der Ontologie.” In Uő, *Systematische Philosophie*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart und Berlin, 199–305. o.
- Hartmann, Nicolai 1950. *Philosophie der Natur*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Hartmann, Nicolai 1954. *Einführung in die Philosophie. Überarbeitete, vom Verfasser genehmigte Nachschrift der Vorlesung im Sommersemester 1949 in Göttingen*. Luise Hanckel Verlag, Hannover.
- Hartmann, Nicolai 1957a. „Der Megarische und der Aristotelische Möglichkeitsbegriff. Ein Beitrag zur Geschichte des ontologischen Modalitätsproblems.” In Uő, *Kleinere Schriften. Bd. II. Abhandlungen zur Philosophiegeschichte*. Walter der Gruyter, Berlin. 85–100. o.
- Hartmann, Nicolai 1957b. „Die Anfänge des Schichtungsgedankens in der alten Philosophie.” In Uő, *Kleinere Schriften. Bd. II. Abhandlungen zur Philosophiegeschichte*. Walter der Gruyter, Berlin. 164–191. o.
- Hartmann, Nicolai 1962. *Das Problem des geistigen Seins*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Hartmann, Nicolai 1964. *Der Aufbau der realen Welt*, Walter de Gruyter, Berlin.
- Hartmann, Nicolai 2013. *Etika*. Ford. Simon Ferenc, Noran Libro Kiadó, Budapest.
- Jonas, Hans, 1981. *Macht oder Ohnmacht der Subjektivität. Das Leib-Seele-Problem im Vorfeld des Prinzips Verantwortung*. Insel Verlag, Frankfurt am Main.

- Lorenz, Konrad 2000. *A tükör hátoldala. Az emberi megismerés természetrajza*. Ford. Ifj. Kőrös László. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Morgenstern, Martin 1992. *Nicolai Hartmann. Grundlinien einer wissenschaftlich orientierten Philosophie*. Francke Verlag, Tübingen.
- Stephan, Achim 2008. *Emergenz. Von der Unvorhersagbarkeit zur Selbstorganisation*. Mentis Verlag, Paderborn.